

XORIJIY TILLARNI O'QITISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR NAZARIYANING AMALIYOTGA TATBIQI

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

O'ZBEK TILIDA SO'Z TURKUMLARI TRANSPOZITSIYASI

Jumayeva Feruza Ruzikulovna

Navoiy davlat universiteti Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

Rus tili va adabiyoti kafedrası mudiri

feruzaruziyevna68@mail.ru

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15179188>

Annotatsiya: ushbu maqolada o'zbek tilshunosligida so'z-turkumlarini o'rganish tarixi tahlil qilinadi, turli til sathlarida ko'chish masalasi ko'rib chiqiladi, so'z-turkumlari ko'chishining turli jihatlarini o'rganishga bag'ishlangan ishlar tahlil qilinadi. Ayrim olimlar so'z-turkumlari o'timliligini o'zaro bog'liq hodisa sifatida izohlaydilar. Transpozitsiya hodisasi umumiy nazariy jihatdan qanchalik xilma-xil talqin qilinmasin, uni o'ziga xos xususiyat, o'rganish ob'yekti va o'z muammolariga ega bo'lgan mustaqil lingvistik hodisa sifatida ko'rish maqsadga muvofiqdir. Tilshunoslikda transpozitsiyani o'rganish ancha faol olib bjrilmogda. Turli so'z turkumlari transpozitsiyasini o'rganishga bag'ishlangan ishlar mavjud. Ammo, rus tilshunosligida so'z turkumlarining transpozitsiyasi va turkiyshunoslikda individual tadqiqotlar bo'yicha adabiyotlar etarlicha bo'lishiga qaramay, tadqiqotning barcha mumkin bo'lgan jihatları taqdim etilmagan. Turli tizimli tillarda: rus va o'zbek tillarida so'z turkumlarining semantikasi, yasalishi, funksional-stilistik va leksikografik jihatdan qiyosiy o'rganish tubdan yangi va dolzarb hisoblanadi.

Kalit so'zlar: tahlil, tarix, transpozitsiya, ko'chish, o'zaro ko'chish, so'z turkumi, tasnif, tilshunoslik, aspekt, til sathlari.

Kirish. So'z turkumlarini o'rganish tarixi, shuningdek, tildagi so'zlarning leksik-semantik guruhları kelib chiqishi, paradigmatic va sintagmatic munosabatlari, ularning rivojlanishi va tafakkur kategoriyalari bilan aloqasi, turli til sathlarida ko'chishini tahlil qilish – bu masalalar hamisha zamonaviy tilshunoslikning diqqat markazida bo'lib kelgan.

So'zlarning bir so'z turkumidan ikkinchisiga transpozitsiyasi masalasi hali to'liq o'rganilmagan, uni hal qilishda ko'plab bahsli fikrlar mavjud. Shuni ta'kidlash kerakki, so'z turkumlari ko'chishi muammosi til faoliyatining leksik va grammatik muammolari majmuasi bilan bog'liq bir qator masalalarni qamrab oladi, xususan, so'zning semantik tuzilishi va leksik ma'nosining o'zgarish xarakteri, so'zdagi kategorik o'zgarishlar, ko'chish davridagi sinxron va diaxron farqi, ko'chish hodisalarining ekstralingvistik omillari va boshqalar.

Til jarayonlarining o'zaro ta'sirini bunday ko'p qirrali ko'rib chiqish tilshunoslarga so'z turkumlarining nazariy jihatdan ko'chishini turli xil transformatsiyalar bilan tushuntirishga va shunga mos ravishda uni turli yo'llar bilan izohlashga imkon beradi.

O'zbek tilining so'z turkumlarini tasniflash, ularning asosiy morfologik, semantik va sintaktik xususiyatlarini ochib berishda: A.Fitrat, Yu.Tursunov,

XORIJIY TILLARNI O'QITISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR NAZARIYANING AMALIYOTGA TATBIQI

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

F.Kamol, A.G'ulomov, G'.Abduraxmonov, Sh.Qo'ng'urov, M.Mirtojiev, M.Sodiqova, A.Nurmonov, H.Ne'matov, R.Rasulov, G.Zikrillaev, I.Madraximovlar ulkan hissa qo'shganlar. Ularning deyarli barchasi o'z asarlarida so'z turkumlarining o'zaro ta'siri mavzusining dolzarbligini va uni chuqur o'rganish zarurligini ta'kidlaydi.

Aytish joizki, XX-asrning 30-90-yillarida va ayniqsa, O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng (1991y.) o'zbek tilining turli sathlarini o'rganish bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borildi, o'zbek tilini o'rganish borasida bir qancha ishlar amalga oshirildi. Xususan, so'z turkumlarini grammatik, leksik, semantik va metodologik jihatdan o'rganishda sezilarli yutuqlarga erishildi.

J.D. Eltazarovning fikricha, o'zbek tilshunosligida so'z turkumlari nazariyasi muammolari, jumladan, so'z turkumlari paradigmasini rivojlantirish va boyitish, paradigma doirasidagi o'zaro ta'sir va ko'chish, ko'chish jarayonining motivatsion asoslari, instralingvistik va ekstralingvistik sabablar, ko'chish turlari, uning evolyutsiyadagi o'rni masalasi jiddiy o'rganilmagan va bu mavzu bo'yicha bir nechta tadqiqotlar asosan o'tkinchi hisoblanadi. [11]

So'z turkumlari tarixini maxsus o'rgangan J.D. Eltazarov, turkologiyada so'z turkumlarini o'rganishni ikki davrga bo'lish mumkinligini ta'kidlaydi.

I davr. XVIII asrdan XX-asrning 30-yillarigacha bo'lgan so'z turkumlarini tavsifiy o'rganish davri.

II davr. So'z turkumlarini ilmiy o'rganish davri: XX-asrning 30-yillarida boshlangan.

J.D. Eltazarov o'z ilmiy ishlarida Abdurauf Fitrat tomonidan berilgan so'z turkumlari talqinini o'rganadi. Ma'lumki, Fitrat hozirgi o'zbek tilshunosligida birinchi ilmiy grammatikani tuzgan, shuningdek, o'zbek tilining so'z turkumlari tizimini birinchi bo'lib tahlil va tasnif qilgan olimdir. Fitratning grammatik qarashlariga Sharq va G'arb tilshunoslik an'analari ta'sir ko'rsatgan.

J.D. Eltazarov hozirgi o'zbek tilidagi so'z turkumlari orasidagi ko'chish turlari va shakllarini aniqlab, tahlil qilgan; nutqning mustaqil so'z turkumlari orasidagi ko'chish - transformatsion ko'chish, evolyutsiya va tilning semantik-strukturaviy optimallashtirish jarayonlari natijasida so'z turkumlarining mustaqil, yordamchi va alohida toifalari o'rtasida o'zaro ko'chish hollarini tahlil qilgan. J.Eltazarovning fikricha, o'zbek tilining so'z turkumlari paradigmasida o'zaro ta'sirning uch turi mavjud: tarixiy-genealogik, ierarxik va intellektual. Hozirgi o'zbek tilida substantivatsiya, ad'yektivatsiya, numeralizatsiya, pronominalizatsiya, adverbializatsiya, verbalizatsiya, predikativatsiya, inter'yektivatsiya, modalyatsiya,

XORIJIY TILLARNI O'QITISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR NAZARIYANING AMALIYOTGA TATBIQI

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

kon'yunksionalizatsiya kabi emigratsion ko'chish turlari mavjudligi bilan bir qatorda, shularga mos keladigan immigratsion ko'chish turlari borligini ham kuzatish mumkin. [11]

So'z turkumlari ko'chishi muammosining turli jihatlari Z.S. Isaqov, A.E. Botirova, A.B. Pardaev, S. Mamatqulov, J.D. Eltazarov, A.Begmatova, I.I. Rasulov va boshqalar ilmiy asarlarida ko'rib chiqilgan.

G'ulomov A.K. birinchilardan bo'lib so'z turkumlarining ko'chish mavzusini o'rganishga kirishdi. U 1954-yilda "O'zbek tilida adverbializatsiya masalasiga bag'ishlangan" maqolasini e'lon qildi. [3, 3-15] Ushbu maqolada ko'chish so'z yasashning leksik yoki morfologik-sintaktik usuli sifatida ko'rsatilib, hozirgi o'zbek tilida bu usulning unumli ekanligi ta'kidlanadi.

A.Begmatovanning maqolasida rus va o'zbek tillari sifatdoshlarining ad'yektivatsiya va substantivatsiyasi asosiy xususiyatlari qiyosiy tipologik tahlil nuqtai nazaridan ko'rib chiqilgan. Muallifning fikricha, rus tilida substantivatsiya so'z yasashining asosiy usullaridan biri bo'lib, intensivligi bo'yicha ad'yektivatsiyadan qolishmaydi, o'zbek tilida esa, aksincha, ad'yektivatsiya so'z yasashining eng mahsuldor usuli (bu yerda morfologik-sintaktik usul nazarda tutilgan). [1]

I.I. Rasulov "Sifatdoshning substantivatsiyasi so'z yasashining morfologik va sintaktik usuli sifatida" nomli maqolasida quyidagi xulosalarga kelgan: substantivatsiya jarayoniga ham rus, ham o'zbek tilidagi sifatdoshlar bo'ysunadi. Bundan tashqari, sifatdoshning otga ko'chishi to'liq bo'lishi mumkin, bunda uning lug'aviy ma'nosi va grammatik xususiyatlari o'zgaradi va to'liqsiz (okkazional) bo'lishi mumkin, bunda deyarli o'zgarishi sodir bo'lmaydi.

Sifatdoshning ot tizimiga ko'chish qonuniyati sifatdosh-aniqlovchini "aniqlovchi – aniqlanyuchi" kabi so'z birikmasi o'rniga qo'llanib, ot sifatida qaralishi bilan bog'liq. [7]

Sh.A.Solixo'jayevaning dissertatsiya ishida kon'yunksionalizatsiya qonuniyatlari va usullari, ya'ni mustaqil so'z turkumlarini yordamchi so'zlarga, asosan, old qo'shimcha (tojik tilida) va ort qo'shimchaga (o'zbek tilida) ko'chishi ko'rilgan.

A.E. Botirova o'zbek tilidagi so'z turkumlarining birlamchi va ikkinchi darajali vazifasini funksional-sintaktik tahlil qildi. A.Botirovanning dissertatsiyasida so'zning semantik-funksional rivojlanishi asosida yuzaga keladigan polisemantik, ko'p funksiyali va omonim so'zlarni tavsiflashda an'anaviy semantik, morfologik, sintaktik mezonlarni hisobga olish zarurligi asoslab berilgan. So'zning asosiy va

XORIJIY TILLARNI O'QITISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR NAZARIYANING AMALIYOTGA TATBIQI

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

ikkilamchi vazifalarini aniqlashda diaxron yoki sinxron yondashuv muhim ahamiyatga ega.[2]

A.V. Rodenkoning so'zlariga ko'ra, rus va o'zbek tillaridagi ot, sifat, olmosh, son so'z turkumlari mustaqil bo'lib, aniq leksik va umumiy grammatik ma'noga va doimiy morfologik belgilarga (grammatik ma'nolarga) ega. Taqqoslanayotgan tillardagi farqlar, birinchi navbatda, ularning turli til guruhlariga mansubligi bilan izohlanadi; bu tillarda so'zlashuvchilar o'zlarining an'analari, urf-odatlar va mentaliteti bilan farq qiladi. Lekin shunga qaramay, rus va o'zbek tillarining grammatik tuzilishida ma'lum bir o'xshashlik mavjud, chunki tilning o'zi ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida umumiy qonuniyatlar asosida shakllanadi.[8]

R.U. Turdiyeva rus va o'zbek tillarida ravishlar ustida ishlash usullarini ko'rib chiqdi. Muallifning fikricha, ravishlar bilan ishlashning mazmuni va metodikasi ko'p jihatdan rus va o'zbek tillarida ravishlarning ifodalanish usullarining farqi bilan belgilanadi. Bu ikki tilda ravishlarni xarakterlovchi umumiy va o'ziga xos xususiyatlar mavjud. Ravishlarning qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, ularning ikkala tildagi mazmuni bir xil: ular harakat belgisini, sifat belgisini va harakat sodir bo'ladigan narsa yoki vaziyatni ifodalaydi.[10]

Zokirjon Isaqov "O'zbek tilida so'z turkumlarining o'zaro munosabati va unda yuklamalarning o'rni" monografiyasida keyingi tadqiqotlarda quyidagi savollarga e'tibor qaratish zarur, deb hisoblaydi:

1. So'z turkumlariaro ko'chishlar. Aftidan, tanlangan atama («ko'chish»)ning noqulayligi (ya'ni bir birlik ikkinchi bir sohaga ko'chishi nazarda tutiladi) va yetarli metodologik asoslanmaganligi ko'pchilik tilshunoslarni bu muammoga ancha hushyorlik bilan qarashga undamoqda. Chunki ko'chishlar emas, izchil bog'lanishlar, oraliq xalqalar borasida gapirish to'g'riroq bo'lgan bo'lardi.

2. So'z turkumlarining geneologik aloqalari. Bu bevosita birinchi muammodan kelib chiqadi. So'z turkumlari aloqalarini diaxron planda o'rganishning sinxron planda tekshirilganda noaniq bo'lib qoluvchi qator faktlarni konkretlashtirishi shubhasiz. Shuningdek, so'z turkumlarining rivojlanish tarixi inson fikrlash tarzi va olamni tasavvur qilishdagi o'zgarishlar bilan bevosita bog'lanadi. Bu xil qarashlar nafaqat o'zbek, balki jahon tilshunosligida ham dolzarb soha bo'lib kelayotgan psixolingvistika taraqqiyoti uchun ham bir juzv bo'lib qo'shilishi shubhasiz.

3. So'z turkumlarining funksional tomonlari. So'z turkumlarining ma'no nomlash va tasvirlash jihatlari, vazifa bajarish jarayonidagi pragmatik jihatlar va boshqalar.

XORIJIY TILLARNI O'QITISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR NAZARIYANING AMALIYOTGA TATBIQI

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

4. Soʻz turkumlarining sathiy belgilari va boshqa sath birliklari bilan munosabatlari. [6]

“Hozirgi oʻzbek adabiy tili” oʻquv qoʻllanmasi mualliflari fikricha, soʻz turkumining koʻchishi – transpozitsiya deganda, maʼlum bir turkumga mansub soʻzning oʻziga xos boʻlgan atash, vazifa semasini kuchsizlantirib, boshqa soʻz turkumiga xos semantik va grammatik belgiga ega boʻlishi tushuniladi. Turkiy tillarda soʻz turkumi bir-biridan qatʼiy chegaralanmaydi, ular uzviy aloqada, bir butun sistemani tashkil etadi. Bu sistema qismlari dialektik mantiqdagi «oraliq uchinchi» qonuniyatidan kelib chiqqan holda *gibrid* soʻz sifatida baholanadigan, har ikki siraga xos semantik-grammatik belgini oʻzida saqllovchi, bir turkumdan ikkinchi turkumga koʻchish bosqichida turuvchi soʻzlar bilan uzviy bogʻlanadi. Mustaqil soʻzlar orasidagi oʻzaro munosabat va ularning bir-biriga koʻchishi leksema sememasidagi taraqqiyot natijasida yuzaga kelib, koʻchishning nutqiy va lisoniylashgan koʻrinishi farqlanadi. Nutqiy koʻchishda nutqiy koʻchma maʼno ifodalanadi. Masalan, *Birni koʻrib fikr qil, birni koʻrib shukr qil* gapida son turkumiga mansub (bir) soʻzi vaqtincha ot turkumi vazifasida kelmoqda va bu oʻtkinchi, nutqiy hodisa. Lisoniy koʻchishda soʻz bir turkumdan boshqa turkumga butunlay oʻtib ketadi, transpozitsiya hodisasi yuz beradi. Transpozitsiya deyarli barcha mustaqil soʻz, hatto mustaqil va yordamchi soʻzlar orasida ham kuzatiladi. [9, 183-190]

A.B. Pardayevning doktorlik dissertatsiyasida (DSc) oʻzbek tilidagi yordamchi soʻzlarning til tizimidagi mavqei belgilab berildi, ularning manbalari va boyitish yoʻllari, tarixiy va bosqichma-bosqich rivojlanishi hamda funksional-stilistik va substansial-pragmatik xususiyatlari aniqlandi; mustaqil leksemalarning yordamchi soʻzlarga koʻchishida grammatikalizatsiya hodisasining alohida oʻrni ochib berildi, ulardagi umumiy va xususiy grammatik maʼnolar oʻrtasidagi munosabat aniqlandi, bu birliklar qarama-qarshilik “soʻz”da oraliq uchinchi oʻrinda turishi isbotlandi. Yordamchi soʻz turkumlarining oʻzaro koʻchishi (old qoʻshimchaga, bogʻlovchini yuklamaga, yuklamani bogʻlovchiga) asoslandi va bu birliklarda presupozitiv belgining mavjudligi aniqlandi; matndagi yordamchi soʻzlar muallifning badiiy niyatini ifodalash bilan bogʻliq turli pragmatik maʼnolarni ifodalashi isbotlanib, yuklamalar funksiyalari: yangi matnni “jonlantirish”, unga diskursiv ruh berishning shakllanishi asoslandi.

Oʻzbek adabiy tilida muloqot imkoniyatlarining kengayishi natijasida yordamchi soʻzlar tarkibiga barcha soʻz turkumlari qatori yangi birliklar ham qoʻshiladi, ularning grammatik va pragmatik imkoniyatlari ortib boradi, bu aniq misollar asosida ochib berilgan.

XORIJIY TILLARNI O'QITISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR NAZARIYANING AMALIYOTGA TATBIQI

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

So'z turkumlari ko'chish jarayonini o'rganish tarixini ko'rib chiqib, biz ba'zi olimlarning so'z turkumlarining ko'chishi (va shunga mos ravishda transpozitsiya, konversiya, grammatik omonimiya va boshqalar)ni o'zaro bog'liq hodisalar sifatida izohlashiga amin bo'ldik.

Ko'chish hodisasi umumiy nazariy jihatdan qanchalik xilma-xil talqin qilinmasin, S.G. Ilyenko uni o'ziga xos xususiyatlari, o'z tadqiqot ob'ekti va o'z muammolariga ega bo'lgan mustaqil lingvistik hodisa sifatida ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir, deb hisoblaydi.

Shunday qilib, so'z turkumlarining transpozitsiyasi va tasnifi muammosini ishlab chiqishga bag'ishlangan tadqiqotlarni tahlil qilish quyidagi xulosalar chiqarishga imkon beradi: tilshunoslikda so'z turkumlari transpozitsiyasini o'rganish ancha faol olib borilmoqda. Turli so'z turkumlari transpozitsiyasini o'rganishga bag'ishlangan ishlar mavjud. Ammo, russhunoslikda so'z turkumlarining transpozitsiyasi va turkiyshunoslikda individual tadqiqotlar bo'yicha etarlicha keng adabiyotlarga qaramay, tadqiqotning barcha jihatlari taqdim etilmagan.

Turli tuzilishga ega rus va o'zbek tillarida so'z turkumlarining semantik-derivatsion, funksional-stilistik va leksikografik jihatdan transpozitsiyasini qiyosiy o'rganish tubdan yangi va dolzarb hisoblanadi. Rus va o'zbek tillarida so'z turkumlari transpozitsiyasining ana shu jihatlari keyingi tadqiqotlarimiz ob'ekti bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Бегматова А. Транспозиционные возможности причастий в русском и узбекском языках. – file:///C:/ 20(1).pdf
2. Ботирова А.Е. Функционально-синтаксический анализ первичных и вторичных функций частей речи в узбекском языке: Диссерт.канд. филол. наук. – Карши, 2018. - 142 с.
3. Гулямов А.К. К вопросу об адвербиализации в узбекском языке // Учёные записки ТашГПИ им. Низами. Филологический сборник. Вып.2. – Ташкент: Госучпедгиз, 1954. – С. 3-15
4. Жумаева Ф.Р. Типы транспозиции частей речи в современном русском языке. – Журнал: «Молодой ученый», №47. (Ч.7) – Казань, 2021. – С. 468-472.
5. <https://moluch.ru/archive/389/>
6. Жумаева Ф.Р. Интеръективация как один из типов транспозиции частей речи. //Universum: филология и искусствоведение. – 2021. – №12 (90). – С. 15-19.<https://cyberleninka.ru/article/n/interektivatsiya-kak-odin-iz-tipov-transpozitsii-chastey-rechi/viewer>
7. Isaqov Z. O'zbek tilida so'z turkumlarining o'zaro munosabati va unda yuklamalarning o'rni. Monografiya. – 2011.
8. Расулов И.И. Субстантивация причастий как морфолого-синтаксический способ словообразования. – International Journal of Research Available at <https://edupediapublications.org/journals> p-ISSN: 2348-6848 e-ISSN: 2348-795X Volume 07 Issue 05 May 2020.

XORIJIY TILLARNI O'QITISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR NAZARIYANING AMALIYOTGA TATBIQI

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

9. Роденко А. В. Сопоставительный анализ именных частей речи русского и узбекского языков // Славянские языки: системно-описательный и социокультурный аспекты исследования : сб. науч. тр. : в 2 ч. / редкол. : Л. А. Годуйко [и др.] ; под общ. ред. О.Б. Переход. – Брест: БрГУ, 2014.- Ч. 1. - 288 с.
10. Sayfullayeva R.R. Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'quv qo'llanma. – T., «Fan va texnologiya», 2009. – 416 b.
11. Турдиева Р. У. О некоторых приёмах работы над наречиями в русском и узбекском языках / Р. У. Турдиева. – Текст: непосредственный // Молодой ученый. – 2016. – № 9 (113). – С. 1293-1294. – URL: <https://moluch.ru/archive/113/29108/> (дата обращения: 15.09.2021).
12. Эльтазаров Ж.Д. Взаимосвязь и переход частей речи в узбекском языке: Автореф. дис. док. филол. наук. – Самарканд, 2005. - 50 с.
13. Jumaeva F. R., Mamurova F. N. Transposition of parts of speech as a non-morphological method of word formation //ISJ Theoretical & Applied Science, 10 (102). – 2021. – С. 566-572